

ברכה על הפרי או ברכה על הטבע

אהרון חיים סקסונוב

מבוא¹

אחת המצוות הייחודיות שנתקנו על ידי חכמים ומקיפה חלקים נרחבים בחיי אדם עובד ה', היא המצווה לברך. ניתן לתאר את האדם היהודי כאדם שהולך ומברך כל היום כולו – ברכות המצוות, ברכות השבח, ברכות הראייה, ומעל הכל – ברכות הנהנין. אמרו חכמים, שאסור לו לאדם שייהנה מן העולם הזה בלא ברכה (ברכות לה, א). ואמנם כאשר מתבוננים במערכת הברכות המוכרת לנו בהלכה מתעוררת פליאה מסוימת. מספר ברכות הנהנין על המזון מצומצם יחסית – למעשה, שש במספר: 'המוציא', 'בורא פרי הגפן', 'בורא מיני מזונות', 'בורא פרי האדמה', 'בורא פרי העץ' וברכת 'שהכל'. אמנם, דבר זה נראה מעט קשה להבנה: ניתן היה לקבל קיומה של ברכה אחת בלבד, שכן אז היה ניתן לומר שמדובר בברכה כללית המתירה לאדם להנות מן העולם. כמו כן, ניתן היה לקבל מערכת של ברכות מרובות המתאימות לכל מאכל, אז היינו מעלים בדעתנו כי מטרת הברכות לעסוק בכל מאכל ומאכל ולתת לכל דבר את ברכתו המדויקת והראויה לו, כפי שאנו מוצאים למשל בברכות המצוות. אמנם, כאשר מתבוננים במערכת הברכות שלנו הדבר מפתיע – מדוע ישנן מספר ברכות ולא מסתפקים אנו בברכה אחת, ומנגד אין הן מפורטות דיין עבור כל מאכל ומאכל? מדוע ישנה ברכה לפירות הארץ וברכה לפירות העץ ולא ברכה אחת המתייחסת אליהן? ואם יש לברך על כל מאכל את ברכתו הראויה לו, מדוע אין ברכה נפרדת לתפוח וברכה נפרדת לרימון? האם מבחינה בוטנית קרובים יותר הקישוא והגוזר אחד לשני מאשר לתאנה? ואף אם ימצא הדבר כי כן הוא, מדוע הדבר משנה לעניין הברכה, שתהיינה ברכותיהם זהות ושונות מברכת התאנה? ננסה במאמר זה לבאר את יסוד הדבר.

במהלך דברינו אלה נעסוק בעיקר בברכות הפירות מתוך מגמה לפתוח פתח להסתכלות כללית על מערכת הברכות ולאפשר הסתכלות מסוימת שתוכל להאיר את היחס לשאר ברכות הנהנין. המשך ישיר למאמר זה הוא מאמרו של נוה שינמן באסופה זו, המרחיב את היסוד האמור כאן גם לברכות המצוות.

¹ מאמר זה מבוסס מבחינה מסוימת על עבודת הדוקטורט של הרב מאיר ליכטנשטיין "לתולדות הברכות לפני האכילה בספרות חז"ל" (אוניברסיטת בר-אילן, 2017) ומהווה פיתוח מסוים של דבריו במובנים רבים. להרחבה בנושאים הנידונים במאמר זה, מומלץ לעיין בדוקטורט זה.

א. מספר הברכות וגיוונן

נראה, כי מבנה מערכת הברכות המוכר לנו כיום איננו מבנה מוסכם בכל המקורות התנאיים והאמוראיים, אלא מדובר במערכת המבוססת באופן עקרוני על שיטת התלמוד הבבלי. אמנם, למעשה, אם מביטים במשנה בפרק 'כיצד מברכין' ולעומתה בפרק הרביעי בתוספתא על ברכות מגלים שני עולמות שונים בתכלית של דיני הברכות.

א.1. שיטת המשנה

תחילה נבחן את מערכת הברכות המופיעה במשנה, כפי שמופיע לפנינו. תחילה יש לציין תופעה מרתקת – על אף הדמיון הרב למערכת הברכות המוכרת לנו כיום, ברכת 'בורא מיני מזונות' לא מופיעה כלל בפרק. למעשה, המשנה מתנסחת בצורה חד משמעית, שעל פיה אין ברכת 'בורא מיני מזונות':

כיצד מברכין על הפירות?

על פירות האילן אומר בורא פרי העץ,

חוץ מן היין שעל היין אומר בורא פרי הגפן.

ועל פירות הארץ אומר בורא פרי האדמה,

חוץ מן הפת שעל הפת הוא אומר המוציא לחם מן הארץ.

ועל הירקות אומר בורא פרי האדמה,

רבי יהודה אומר בורא מיני דשאים.

(משנה ברכות ו, א)

ניתן לראות בבירור במשנה, שבתוך עולם הצומח ישנן שתי ברכות בלבד (לשיטת חכמים) – 'בורא פרי העץ' ו'בורא פרי האדמה', כאשר לכל אחת מהן חריגה אחת בלבד – ברכות הפת והיין. כלומר, למעט הפת והיין לעולם ישנן שתי ברכות בלבד – אחת לפירות העץ ואחת לפירות הארץ, ואם כן בבירור ברכת 'בורא מיני מזונות' איננה קיימת. לא ניתן לתרץ זאת בכך שמיני המזונות אינם נחשבים לפירות ועל כן לא הוזכרו במשנה, שאם כן לא מובן למה הפת על אף היותה מין מזונות כן הוזכרה במשנה.

למעשה, בעיון קל בכבלי ניתן לראות שהפעם הראשונה בה אנו פוגשים את ברכת 'בורא מיני מזונות' היא בדברי רב ושמואל (לה, ב), שמזכירים את הברכה בדרך אגב בדין 'כל שיש בו' / 'כל שהוא'², ואין זכר לברכה זו קודם לכן.

² דינים העוסקים במאכלים מורכבים המכילים בתוכם מין מחמשת מיני דגן – רב ושמואל מלמדים שני דינים, האחד הוא שדווקא על מאכל שהוא מחמשת המינים ולא מדברים אחרים (כאורז וכדוחן) מברכים 'בורא מיני

ברכה על הפרי או ברכה על הטבע

אם כן, לשיטת המשנה על מיני הצומח קיימות ארבע ברכות בלבד – שתיים מרכזיות ושתיים שמהוות חריגה לברכות המרכזיות. כהמשך לדברים אלו אומרת המשנה (ו, ג): "על דבר שאין גדולו מן הארץ אומר שהכל". דהיינו, מערכת הברכות של המשנה נסובה סביב נקודה מרכזית אחת – ברכה על הצומח. ברכת 'שהכל' איננה מוגדרת למאכל עצמאי אלא רק על דרך השלילה – כל דבר שאין גדולו מן הארץ. לכאורה דברים אלו דברי פלא הם – מדוע זכו גידולי הארץ לארבע ברכות בעוד כל שאר המאכלים זכו לברכה אחת כללית?

אמנם, יש לציין שבמשנה מצויה שיטה אחרת, שנרחיב בה בהמשך, והיא שיטת ר' יהודה. לדעת ר' יהודה על הירקות מברכים 'בורא מיני דשאים'. כמו כן, ר' יהודה מתבטא מספר פעמים נוספות במשנה:

- א. בדין מין קללה, סובר ר' יהודה שאין מברכים עליו (משנה ו, ג).
- ב. במקרה שהיו מונחים לפניו מינים הרבה, סובר ר' יהודה שיש להקדים מין שבעה, בניגוד לדעת חכמים שמברכים על איזה מין שירצה (משנה ו, ד).

ניתן לומר שמדובר במספר מחלוקות שונות, שאין ביניהן קשר, אך הדבר מעורר מחשבה, האם אכן אין קשר בין הדברים או שאולי מתבטאת כאן שיטתו של ר' יהודה בדיני ברכות באופן כללי, ונציע לכך הסבר בהמשך.

א.2. שיטת התוספתא

אמנם, תפיסה אחרת לחלוטין ניתן לזהות בתוספתא. שתי הלכות בתוספתא מדגימות את הפער בצורה הכי משמעותית:

הביאו לפניו מיני תרגומה מברך עליהן בורא מיני כסנין על הזרעים או' בורא מיני זרעים ועל הדשאים או' בורא מיני דשאים ועל ירקות או' בורא פרי האדמה ר' יהודה או' ברוך מצמיח אדמה בדברו ר' מאיר או' אפלו ראה את הפת ואמ' ברוך אשר ברא את הפת זו כמה היא נאה זו ברכתה. [...] ר' יהודה אומר כל שנשתנה מברייתו ושינה ברכתו יצא³.

(תוספתא ברכות ד, ד-ה)

מזונות', והשני, שאף נפסק להלכה, הוא שעל מאכל המכיל אחד מחמשת מיני דגן, אף אם אין הוא עיקר המאכל במובן הרגיל של המילה, מברכים 'בורא מיני מזונות'.

³ בשיטת ר' יהודה גורס הירושלמי (ברכות ו, ב) כך: "ר' יודה אומר כל שנשתנה מברייתו ולא שינה ברכתו לא יצא" ובהמשך תורחב דעה זו.

מספר הברכות החדשות המופיעות בהלכות אלו לא פחות ממדהים. אם נחבר את שיטת ר' יהודה שהובאה במשנה לדברי התוספתא ניתן לשער שמדובר בשיטה רחבה הרבה יותר של ר' יהודה, שמרבה בברכות הרבה מעבר למצוי במשנה. וליתר דיוק, ניתן לשער שמדובר בשיטה נפרדת הסוברת שיש לברך על כל מין ומין את ברכתו הראויה לו. דבר זה מתבטא ביתר שאת באשר למיני התרגומה, עליהם לפי התוספתא יש לברך "בורא מיני כיסנין", כאשר מדובר, למעשה, במאכל שזוכה לברכה עצמאית עקב שינוי מסוים⁴. אם נחדד את העניין – בעוד שבמשנה מצויה מערכת ברכות שעוסקת בשאלה כיצד מברכים על הפירות, התוספתא עוסקת בשאלה כיצד מברכים על המינים.

נראה שניתן להוכיח שהרישא של התוספתא היא בשיטת ר' יהודה שבמשנה. ראשית, שכן גם כאן נאמר שישנה ברכת 'בורא מיני דשאים'. שנית, עצם הברכה הייחודית כאן לכל מין תואמת את שיטת ר' יהודה, כפי שכבר אמרה הגמרא:

אמר מר: הכוסס את החטה מברך עליה בורא פרי האדמה. והתניא: בורא מיני זרעים! – לא קשיא: הא רבי יהודה, והא רבנן; דתנן, ועל ירקות אומר: בורא פרי האדמה; רבי יהודה אומר: בורא מיני דשאים.

(ברכות לז, א)

נראה שלגמרא היה ברור ששיטתו של ר' יהודה רחבה יותר מן המופיע במשנה וטוענת הגמרא שהדעה שמברכים על החיטה 'בורא מיני זרעים' הינה שיטת ר' יהודה, על פי שיטתו בעניין ברכת הירקות⁵.

ב. סוגיית שלקות כביטוי לשתי השיטות

לשתי השיטות שהצגנו, למעשה, ישנן השלכות רבות להלכה – הרבה מעבר למספר הברכות הקיימות. לשם הדגמת הדברים נעיין בסוגיית שלקות, לה ביטוי נרחב בבבלי

⁴ ניתן לפרש שמדובר כאן במאפים (ויש אף הגורסים בהתאם שהברכה היא 'בורא מיני מזונות', ראו תוספות פסחים קז, ב (ד"ה מיני); סמ"ג עשין ל). ואמנם, ניתן להסביר שמדובר בפירות המובאים לקינוח סעודה, מעין פיצוחים (כך הביא התוספתא כפשוטה' על אתר והוכיח זאת ממקורות שונים בגמרא, כגון הגמרא בכתובות יז, ב וכן מדברי בה"ג), ואז ניכרת הייחודיות של שיטת התוספתא ביתר שאת, כאשר על עצם שינוי תפקידם של הפירות בסעודה משתנה ברכתם. ר' שאול ליברמן מביא שם אף מסורות ארץ-ישראליות על כך שהיו ברכות מיוחדות למאכלים שהובאו בתפקיד מיוחד בסעודה, כגון פרפרת שלפני המזון, ונראה ששיטה זו מצטרפת לשיטת התוספתא שלכל מין יש ברכה מיוחדת משלו ולהכריע כמותה ולמעין ינעם.

⁵ אמנם, לא ניתן להתעלם מן הסתירה המובנית בדבריו בעניין ברכת הירקות, כאשר על פי המשנה, לשיטתו, מברכים בורא מיני דשאים (וכן על פי הרישא בתוספתא), בעוד על פי הסיפא בתוספתא מברכים "בורא פרי האדמה" או לשיטת ר' יהודה בתוספתא "ברוך מצמיח אדמה בדברו", ונראה שיש לטעון שהיו מסורות שונות בשיטת ר' יהודה מה הברכה המדויקת על כל מין ונוצרה מחלוקת תנאים בשיטתו, ומכל מקום כל השיטות מסכימות שלדעתו מברכים על המינים ולא על גידולי הקרקע, כפי שהוסבר בשיטת המשנה.

ברכה על הפרי או ברכה על הטבע

ובירושלמי, ונראה מתוך ההבדלים בין שני התלמודים כיצד עולות שתי התפיסות היסודיות בברכות.

ב.1. סוגיית הבבלי

נעיין תחילה בסוגייה בבבלי, ששופכת אור על הבנת אמוראי בבל בשאלת היסוד שהצגנו: דרש רב חסדא משום רבינו, ומנו - רב: שלקות מברכין עליהם בורא פרי האדמה; ורבותינו היורדין מארץ ישראל, ומנו - עולא משמיה דרבי יוחנן אמר: שלקות מברכין עליהן שהכל נהיה בדברו; ואני אומר: כל שתחלתו בורא פרי האדמה, שלקו - שהכל נהיה בדברו; וכל שתחלתו שהכל נהיה בדברו, שלקו - בורא פרי האדמה.

(ברכות לח, ב)

רב חסדא מעיד בשם רבו, רב, שעל שלקות מברכים 'בורא פרי האדמה', בעוד שהוא מביא מסורת מארץ ישראל בשם ר' יוחנן שיש לברך עליהם 'שהכל'. לבסוף, מציע הוא שיטה שלישית שעל פיה על ירקות שבצורתם הטבעית מברכים עליהם 'שהכל' (דהיינו שאין רגילים לאכלם חיים) מברכים 'בורא פרי האדמה' לאחר הבישול, אך על ירקות שרגילים לאכלם חיים ומברכים עליהם בצורתם הטבעית 'בורא פרי האדמה', יש לברך 'שהכל' אם שלקם.

בדרשת רב חסדא זו ניתן לקבל מבט מרתק על מחלוקת בין אמוראי בבל לבין אמוראי ארץ ישראל, כאשר ההבדל הגאוגרפי מודגש בפיו בפירושו – "רבותינו היורדין מארץ ישראל". לכאורה מחלוקת זו נראית מחלוקת של מה בכך ושאלה פרטית בדין ירקות מבושלים. אמנם, נראה ממהלך הגמרא כי מתבצעת מלחמה עיקשת על דעתו של רב וניסיון רב להעמיד את ההלכה כדעתו. ראשית, הדבר בא לידי ביטוי בעובדה שפעמיים דעת רב מובאת כדברי "רבינו" (פעם שנייה מכונה כך שמואל בהמשך אותה גמרא), אך יותר מכך – בהמשך, כאשר מובאות שתי מסורות בשם ר' יוחנן כאשר לשאלה זו מוצגות טענות כמעט חסרות תקדים כדי לטעון שדעתו של ר' יוחנן האמיתית היא כשיטת רב ושמואל ולא כפי שמעיד ר' בנימין בר יפת, שסובר שיש לברך 'שהכל', עד שנטען שעולא קבע את המסורת בשם ר' יוחנן בצורה משובשת בעקבות ר' בנימין בר יפת:

אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן: שלקות מברכין עליהם בורא פרי האדמה, ורבי בנימין בר יפת אמר רבי יוחנן: שלקות מברכין עליהם שהכל נהיה בדברו. אמר רב נחמן בר יצחק: קבע עולא לשבשתיה כרבי בנימין בר יפת. תהי בה רבי זירא: וכי מה ענין רבי בנימין בר יפת אצל רבי חייא בר אבא? רבי חייא בר אבא

- דייק וגמיר שמעתא מרבי יוחנן רביה, ורבי בנימין בר יפת - לא דייק; ועוד, רבי חייא בר אבא כל תלתי יומין מהדר תלמודיה קמיה דרבי יוחנן רביה, ורבי בנימין בר יפת לא מהדר; ועוד, בר מן דין ובר מן דין, דההוא תורמסא דשלקי ליה שבע זמנין בקדרה ואכלי ליה בקנוח סעודה, אתו ושאלו לרבי יוחנן, ואמר להו: מברכינ עלויה בורא פרי האדמה; ועוד, אמר רבי חייא בר אבא: אני ראיתי את רבי יוחנן שאכל זית מליח ובריך עליו תחלה וסוף⁶.

(שם)

נראה, כי השאלה העולה מתוך סוגיית שלקות היא כה משמעותית, עד שהכרעה בה תהיה הכרעה בסוגיות הלכתיות רבות בדיני ברכות. נראה לומר, כי שיטת אמוראי בבל, ובראשם רב ושמואל, היא שיש לברך על השלקות 'בורא פרי האדמה', משום שאין כל סיבה שלא לברך ברכה זו. למעשה, אם נחזור לשתי השיטות בדיני ברכות שהצגנו לעיל, נראה שסוברים הם כשיטת המשנה, שמערכת הברכות הקיימת היא "ברכות הפירות" – לעולם הברכות הקיימות הן ברכות על הפירות בלבד כאשר לכלל זה חריגים בודדים, אם משום שמדובר בפרי שנתעלה באופן מיוחד⁷ ואם משום שמדובר בדבר שאין גידולו מן הקרקע, אך למעשה עיקר הברכות הן ברכות גידולי הקרקע. משום כך, אין הדבר מפליא שטוענים הם שיש לברך 'בורא פרי האדמה' על השלקות, שכן מדובר בגידולי קרקע ואין לחרוג מן הברכות הרגילות עליהם. נראה לבאר, שהבישול כלל לא משפיע על הברכה, שכן מברכים את ה' על האדמה שנתנה את הפירות הללו, ולא על המאכל הספציפי המונח לפני האדם כרגע.

ב.2. שיטת הירושלמי

מנגד, ניתן לזהות תפיסה הפוכה לחלוטין בירושלמי, כאשר משווים בין הדיונים בתלמודים, ואף לשפוך אור חדש על הדברים המובאים בבבלי מתוך ההשוואה. הירושלמי מביא את אותו הדיון בשיטת ר' יוחנן (הארץ-ישראל) שהובא בבבלי, אלא שהוא מובא בשינויים דרמטיים המהווים מפתח לזיהוי שיטת הירושלמי בעניין:

רבי חייא בר ווא [ר' חייא בר אבא, המובא בבבלי – א"ס] בשם ר' יוחנן: זית כבוש אומר עליו בורא פרי העץ רבי בנימין בר יפת בשם רבי יוחנן: ירק שלוק

⁶ ראיתו של ר' חייא בר אבא היא מכך שר' יוחנן בירך על הזית הכבוש בסופו, וממילא ודאי מדובר בברכת מעין שלוש, שכן ברכת 'בורא נפשות' לא מוגדרת כברכה ממש (או כלשון הגמרא "ולבסוף ולא כלום" (לז, א)), וממילא ודאי שאם בירך על הזית ברכת 'מעין שלוש' בסופו, הרי שבירך עליו 'בורא פרי העץ' בתחילתו, שהיא הברכה הראשונה התואמת את ברכת 'מעין שלוש'.

⁷ היחס לברכות אלו יבואר בהמשך.

אומר עליו שהכל נהיה בדברו. א"ר שמואל בר רב יצחק מתניתא מסייע לרבי בנימין בר יפת [ניתן להביא סיוע מברייתא כשיטת ר' בנימין בר יפת, שעל שלקות מברכים 'שהכל' – א"ס] "אבל לא כבושין ולא שלוקין ולא מבושלין אם בעינין הן אדם יוצא בהן ידי חובתן בפסח" [ירקות שלוקים לא יוצאים בהם ידי חובת מרור בפסח, וממילא מסתבר שדינם הפסיק להיות כירקות וברכתם 'שהכל' – א"ס]. אמר ר' זעירא מאן ידע משמעה מן ר' יוחנן יאות לר' חייא בר ווא או ר' בנימין בר יפת לא רבי חייא בר ווא [ר' זעירא טוען שיש לסמוך על מסורתו של ר' חייא בר ווא שמעיד בשם ר' יוחנן בצורה מדויקת יותר – א"ס]. ועוד מן הדא מן מה דאנן חמיין רבנן רברביא עלון לאברייתא ונסבין תורמסין ומברכין עליהון בורא פרי האדמה. ותורמסי' לאו שלוקי' הן. [ר' זעירא מביא ראיה נוספת לשיטתו של ר' חייא בר ווא, שכן חכמים תמיד מברכים על תורמוסים שלוקים 'בורא פרי האדמה' – א"ס]. אין תימר מתניתין שניא היא שאמרה התורה מרורין תורמסין כיון ששלקן כבר בטלה מרירתן [ולא ניתן לתרץ שהתורמוסים מיוחדים באופיים ונשארים במרירותם, שכן אף תורמוסים ששלקו אותם מפסיקים להיות מרים, וממילא דינם זהה לשאר הירקות ואין הדבר מתיישב עם המסקנה מהברייתא בעניין המרור – א"ס]. אמר רבי יוסי ב"ר בון ולא פליגינן זית ע"י שדרכו לאכול חי אף על פי שכבש בעינו הוא. ירק כיון ששלקו נשתנה [אין כאן מחלוקת, שכן כולם מודים שעל שלקות מברכים 'שהכל' אלא שהסיבה שבירך ר' יוחנן על הזית 'בורא פרי העץ' היא משום שלא קרה לזית שום שינוי משמעותי – לא בהכשרתו לאכילה ולא בצורת הגשתו⁸ – א"ס].

(ירושלמי ברכות ו, א)

ראשית, העובדה המשמעותית ביותר היוצאת מדברי הירושלמי, היא העובדה שמחלוקתם של ר' חייא בר אבא (הנקרא ר' חייא בר ווא) ור' בנימין בר יפת מוכרעת, בניגוד גמור לדברי הבבלי, כר' בנימין בר יפת, שר' יוחנן סובר שיש לברך 'שהכל' על שלקות וכפי שהעידו האמוראים בבבלי בשם ר' יוחנן, כנציגם של רבותינו מארץ ישראל. יותר מכך, יש אף לציין שבסיפור המובא בירושלמי, ר' חייא בר אבא מעולם לא העיד בפירוש שר' יוחנן סובר שיש לברך 'בורא פרי האדמה', אלא סיפר שעל זית כבוש בירך ר' יוחנן 'בורא פרי העץ' (מה שלמסקנה לא קשור כלל לשאלת שלקות, כפי שרצו התלמודים להבין בתחילה). הנה כי כן, עולה בבירור ששיטתו של ר' יוחנן היא שיש לברך על שלקות 'שהכל נהיה

⁸ עיין ברשב"א (לח, א) שמגיה בדברי הירושלמי כדי להתאימו לדברי הבבלי, אבל נראה לקיים את הגרסה שלפנינו.

בדבריו. אמנם, יש לשאול מה הסיבה לכך, ומדוע לא סובר כשיטת אמוראי בכל. על שאלה זו ניתן לענות על פי מסקנת הירושלמי לעיל: "זית ע"י שדרכו לאכול חי אף על פי שכבש בעינו הוא, ירק כיון ששלקו נשתנה". ניתן לראות בבירור שהסיבה לשינוי הברכה הוא שינוי הירק. נראה שיש להסביר זאת בכך, שעל פי אמוראי ארץ ישראל, הממשיכים את מסורת התוספתא, מברכים על המוצר המונח לפני האדם, והנה שלקות, לאחר שנשתנו, משתנה ברכתם ואין מברכים עליהם עוד את ברכתם המקורית.

ואמנם, יש לשאול, אם כן, מניין שמברכים על השלקות דווקא את ברכת 'שהכל' ולא ברכה אחרת. ייתכן שהתשובה לכך טמונה בשתי הבנות שונות בברייתא, שעל פיהן פירשו אותה הבבלי והירושלמי בשתי צורות שונות:

על הפת שעפשה, ועל היין שהקרים, ועל התבשיל שעבר צורתו אומר שהכל.

(ברכות מ, ב)

נראה שניתן להבין את המילים "התבשיל שעבר צורתו" בשני אופנים. האחד, וזו הדרך בה הלך הבבלי, הוא להבין שמדובר בתבשיל שהתקלקל, כפי שעולה מלשון הברייתא לגבי היין שהקרים והפת שעפשה, וממילא על תבשיל מקולקל יש לברך 'שהכל', ואין הדבר נוגע בעניין שלקות. אמנם, ניתן גם לפרש, ונראה שכך נקט הירושלמי, שמדובר בתבשיל שהשתנה מצורתו המקורית, ורואים שפוסקת הברייתא שיש לברך על תבשיל ששינה את צורתו המקורית 'שהכל', והרי מקור מפורש לברכת 'שהכל' על שלקות.

ביסודה של מחלוקת זו בהבנת דברי הברייתא טמונה המחלוקת היסודית בעניין ברכות שהצגנו – לדעת הבבלי יש לברך על הפרי ללא תלות בצורת ההגשה שלו לפני האדם – הסיבה לשינוי הברכה יכול להיות השבחה מיוחדת במינה, המצויה בלחם וביין, ומנגד בקלוקלו של הפרי שמבטל ממנו את ברכת הפירות ומשאירו עם ברכת 'שהכל'. מנגד, לדעת הירושלמי מברכים על כל מין ומין את ברכתו שלו, וממילא שינוי צורת הפרי יוצרת מאכל חדש וגוררת ברכה אחרת, ומכאן דינם של השלקות. דברים אלו תואמים את גרסת הירושלמי (ברכות ו, ב) לדברי ר' יהודה שבתוספתא, שהובאו לעיל (תוספתא ברכות ד, ה): "ר' יודה אומר כל שנשתנה מברייתו ולא שינה ברכתו לא יצא" – דהיינו, כל שינוי בפרי מחייב שינוי בברכה, וממילא כל שנשתנה מברייתו ולא שינה ברכתו לא

יצא, לעומת הלשון בתוספתא שמובאת בבבלי – “שעבר צורתו” – לא כל שינוי מחייב ברכה חדשה, אלא רק איבוד הצורה, שבכך מתקלקל המאכל⁹.

ג. ההשלכה לברכת ‘מזונות’

אם נכונים דברינו, הרי שמתעוררת שאלה כבודת משקל, והוא היחס לברכת ‘בורא מיני מזונות’ שמוצאת את מקומה בבבלי (לו, ב), ומשם להלכה, על אף שניסוחה נשמע כניסוח ברכת המינים המצויה בשיטת ר’ יהודה בתוספתא ובירושלמי. ייתכן לומר כי אכן באופן יסודי מקבלים אמוראי בבל את תפיסת המשנה, אך נותנים מקום מסוים אף לתפיסת ר’ יהודה במקרים מסוימים. ואמנם, ניתן להציע הסבר אחר, בו רב ושמואל ממשיכים לדבוק באופן עקבי בשיטת הבבלי ובכל זאת למצוא פשר להוספת ברכת ‘בורא מיני מזונות’. ייתכן שתפקידה של ברכת המזונות בשיטת רב ושמואל אינה שייכת כלל למערכת ברכת המינים של התוספתא, אלא מהווה בסיס למערכת ברכות נוספת הנקראת ברכות הסעודה. במערכת זו כלולות שתי ברכות יסודיות – ברכת הלחם וברכת היין, שכן שני מאכלים אלו מהווים בסיס לסעודה קבועה עם משמעות תזונתית וחברתית כאחד, ומלווים את כל האכילה במהלך הסעודה (דוגמה לדבר הם הלחם והיין שמלכיצדק מלך שלם מוציא לפני אברהם (בראשית יד, יח)). למערכת זו נוספה ברכת ‘מזונות’ שמהווה ברכה על התזונה והשובע שבאכילה, המצויה מאד במיני הדגן, ולמעשה יוצרת סעודה. אמנם, בניגוד ללחם והיין שמהווים סמל של סעודה ומלווים את האכילה לכל אורכה, אין שאר המאכלים העשויים ממיני הדגן משמשים כסמל ולא מלווים את הסעודה לכל אורכה אלא משביעים מבחינה פרקטית בלבד. ממילא זוכים הלחם והיין שבתור מוצרים תחול עליהם ברכת הסעודה, בעוד מיני המזונות לא מקבלים את הברכה כברכת המוצר אלא רק כברכת הסעודה, ומשום כך לא הוזכרה ברכה זו במשנה, שעסקה בברכה על אובייקטים בלבד.

ד. יסוד מחלוקת התלמודים

כפי שהדגמנו, הולך הבבלי באופן יסודי בהתאם לשיטת המשנה, וטוען שמערכת הברכות יסודה בשאלה “כיצד מברכין על הפירות” – דהיינו ברכה על דברים שגידולם מן הארץ, ללא תלות בצורתם בעת האכילה, ומנגד התלמוד הירושלמי הולך בשיטת ר’ יהודה המזכרת במשנה כדעת יחיד ומורחבת ביתר שאת בתוספתא, וטוען שמערכת הברכות יסודה בשאלה “כיצד מברכין על המינים”, או כפי שניסחו זאת בבבלי (מ, ב) בשיטת ר’

⁹ להרחבה בעניין היחס לגרסת התוספתא שלפנינו עיינו בדוקטורט הנזכר של הרב מאיר ליכטנשטיין בעמודים 64-63.

יהודה "כל מין ומין תן לו מעין ברכותיו". ואמנם, יש לשאול מה יסודה של מחלוקת זו. נראה להציע כי מדובר בשאלת יסוד עמוקה בעצם תפיסת הברכות – האם מברכים על המאכל הנאכל או על הטבע. נראה, שסובר ר' יהודה, ובעקבותיו התוספתא והירושלמי, שיש לברך על המאכל המונח לפני האדם – על האדם להודות על כך שנודמן לפניו מאכל שיכול הוא להנות ממנו, וממילא עליו לברך בהתאם למאכל אותו הוא אוכל ברגע זה. כלומר, כל מין זוכה לברכה המיוחדת לו, שכן הברכה נוצרת מעצם אכילתו הספציפית¹⁰. מנגד, סוברים חכמים במשנה, ובעקבותיהם הבבלי, שאין הברכה נובעת מעצם המאכל שאוכל האדם באותו רגע, אלא הברכה היא הודיה על העולם שנתן הקב"ה לאדם להנות ממנו – עולם המצמיח צמחים לרוב. כלומר, כאשר האדם מברך, אין הוא מברך על המאכל אותו הוא אוכל, אלא על האדמה ממנה הגיע מאכל זה. מעתה ברור מדוע חולקו הברכות אצלם בצורה כזו בה יש ברכה על פירות הארץ, ברכה על פירות העץ וברכה על דברים שאין גידולם מן הארץ – ישנם שלושה מודלים בלבד של מקורות אוכל בטבע – האדמה, העצים¹¹ ומשאבי הטבע שאינם גדלים בקרקע. האדם, עת ניגש הוא לאכול, מברך את ה' שחננו בעולם המאפשר לו קיום ושובע, וממילא אין זה משנה מה טבעה של המנה המונחת לפני האדם, ושינוי צורת המאכל אינו משפיע על הברכה, אלא אם מדובר בהשבחה מיוחדת או קלוקול מיוחד.

אם כנים דברינו, נראה ששיטתו של ר' יהודה מתבהרת אף בשתי המחלוקות הנוספות במשנה, שהובאו לעיל¹². אם אכן לשיטת ר' יהודה מברכים על המין שמונח לפני האדם על שולחנו, ולא על מקורו הטבעי, הרי שברור מדוע לא יברכו על מין קללה, כאשר בשיטת חכמים במשנה אין סיבה שלא לברך על המקור הטבעי שוודאי טוב ואינו תלוי במין הספציפי שמונח על גבי השולחן. כמו כן, ברורה שיטתו מדוע יש להקדים ברכה למין

¹⁰ העירני ידידי נהה שינמן, כי ביטוי מעניין נוסף לתפיסה זו של הירושלמי, כי יש לברך על המאכל המונח לפני האדם הוא דין התורמוסים המובא בירושלמי ברכות ו, א: "ר' זריקן אמר ר"ז בעי אהן דנסב תורמוסא ומברך עליו ונפל מיניה מהו מברכה עליו זמן תניינות מהו בינו לבין אמת המים אמרין תמן לכך כוין דעתו מתחילה ברם הכא לא לכך כוין דעתו מתחלה" – רואים כי סובר הירושלמי, במקרה שנפל תורמוס לאדם לאחר שברך עליו, שיש לברך על התורמוס החדש שוב, שכן לא כיוון עליו בברכתו. ניכר מדבריו שהברכה שמברך האדם אינה אלא על הדבר המונח לפניו, וממילא אם אוכל מאכל אחר, עליו לברך שוב.

¹¹ נראה שבאופן טבעי ניתן היה לחבר בין פירות האדמה לפירות העצים, ויש לשאול מדוע נחלקו לעניין הברכה. שמעתי הצעה לפתרון שאלה זו מפי מו"ר הרב ישי אנגלמן, שהבדל גדול יש בין פירות האדמה לפירות העץ – פירות האדמה נזקקים לטיפול צמוד בכל שנה ושנה על ידי האדם, והאדם מודה בהם על עצם יכולת הגידול של האדמה, ואמנם נתייחדו העצים בכך שהאדם שותלם פעם אחת ונהנה מהם שנים רבות בטיפול מועט, ועל כך נתייחדה אף ברכה מיוחדת, ולמעין ינעם.

¹² כך גם הציע הרב מאיר ליכטנשטיין בדוקטורט שלו (עמוד 50).

שבעה לפני מינים אחרים, שכן אם מברכים על כל מין ומין יש מקום לסבור שיש לברך על המין המשובח, וכנגד זה חולקים חכמים וסוברים שהיות שמברכים על המקור בטבע, אין כל הבדל במקור ביחס למינים השונים שאדם אוכל ויברך על איזה מהן שירצה¹³.

על פי הסבר זה ניתן להשליך מסקנות להלכה במגוון שאלות בענייני ברכות שהתעוררו בראשונים ובאחרונים. דוגמה אחת לשאלה כזו היא שאלת איבוד צורת הפרי במקרה של פרי מרוסק – היו ראשונים שרצו להציע שאם איבד הפרי את צורתו לגמרי יתבטל דין 'טרימא' (פרי מרוסק) שברכתו באופן יסודי 'בורא פרי העץ', ותהיה ברכתו במקרה זה 'שהכל'. כך כתב, לדוגמה, הרא"ה שם בעניין תמרים שריסקו אותם, עליהם אומרת הגמרא שנשארו בברכתם המקורית:

פי' ושמענין מינה דטעמא משום דבמלתייהו קיימי כדמעיקרא, הא נתרסקו לגמרי עד שעברה צורתן לא, ואין מברכין עליהן אלא שהכל ולבסוף ולא כלום.

(רא"ה לח, ב)

כלומר, טוען הרא"ה, שהסיבה שמברכים על תמרים מרוסקים היא משום שהם לא נשתנו לגמרי, אך אם תעבור צורתם לחלוטין אכן ברכתם תהיה 'שהכל'. על פי דברינו קשה לקבל טענה זו, שכן על פי הבבלי אין יסוד שינוי הצורה משפיע כלל על הברכה, וממילא אין הבדל בין ריסקו קל לריסקו מוחלט עד לאיבוד צורת הפרי¹⁴.

השלכה מעניינת נוספת נוגעת לברכה על מאכל מורכב המכיל מרכיבים מעולמות שונים, כגון סלט פירות. לכאורה, על פי דברינו בשיטת הבבלי, אם אין מרכיב שהוא העיקר בתערובת, הרי שיש לברך כמה ברכות על המאכל, ברכה המתאימה לכל מרכיב. דברים אלו ברורים, שכן אין מברכים על המוצר הנאכל, אלא על מקורו בטבע, וממילא על כל אחד מהמקורות יש לברך את ברכתו הראויה, ולא ברכה אחת על המאכל החדש המורכב¹⁵. אמנם, כאשר מדובר ביחסי עיקר-טפל במאכל, ודאי יברכו ברכה אחת על העיקר, שכן

¹³ ודאי ניתן להסביר מחלוקות אלו בצורה נקודתית שאינה קשורה למחלוקת היסוד שהצגנו, אך אמנם העדפנו הסבר אחד יסודי עבור כל מחלוקות התנאים במשנה.

¹⁴ ואמנם ייתכן שמצאו להם סעד לדבריהם מסוגיית קמח (ברכות לו, א), שאף הבבלי מודה שאיבד את ברכת החיטה, וסברו שהסיבה לכך היא שאיבד את צורת החיטים לגמרי, וממילא לא קשים דבריי עליהם כלל. דהיינו סוברים הם שמברכים על הטבע כל עוד ניכר הקשר אל הטבע, כמו בשלקות, אך כאשר אבדה צורת הפרי לגמרי, לא ניתן לברך על הטבע ונותרת ברכת 'שהכל' כברכת מתיר בלבד. אמנם, לשיטתנו הסיבה שמברכים על הקמח 'שהכל' היא משום שמדובר בקלוקל של החיטים, וכפי שהסקנו מהברייתא שאמרה "התבשיל שעברה צורתו" והתכוונה לקלוקלו של המאכל שמביאו לידי ברכת 'שהכל'.

¹⁵ להרחבה בעניין זה, עיין מאמרו של גלעד וסרמן "קריטריונים לעיקר וטפל בברכה ראשונה" באסופה זו, העוסקת בשאלה זו ומעלה כך להלכה.

הוא מבטל, כביכול, את קיומו של הטפל בתערובת, והרי הוא כאינו, וממילא אין לברך על מקורו של החלק הטפל בטבע.

סיכום

במאמר זה פתחנו פתח לעיון ביסוד ברכות הנהנין על המזון, כאשר תלינו עניין זה במחלוקת תנאית – לדעת ר' יהודה מברכים ברכות הנקראות 'ברכות המינים' בעוד לדעת חכמים מברכים ברכות הנקראות 'ברכות הפירות'. על פי סוגיית דין שלקות הדגמנו כיצד מושפעים התלמודים משתי תפיסות יסוד אלו וממילא כיצד הדבר משפיע להלכה. הצענו שיסוד המחלוקת תלוי בשאלה, האם מטרת הברכות היא הודיה על המאכל אותו האדם אוכל או שמא הודיה על העולם בו זכה האדם לחיות, והצענו להסביר על פי זה גם מחלוקות נוספות של ר' יהודה וחכמים בפרק 'כיצד מברכין'. מאמר זה היווה פתיחה בלבד לנושא זה ויש להרחיבו אף לתחומי הברכות האחרים ולבחון אותו שם. ייתכן שלהלכה מגיעות השפעות משתי תפיסות היסוד הללו גם יחד ועל פוסק ההלכה והמברך להתחשב בשתיהן, במקרים מסוימים. מי ייתן וברכותינו יעלו לרצון לפני אדון כל.